

О.М.Дзюба*

ВИХОВАНЦІ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ: УКРАЇНСЬКІ МЕМУАРИСТИ Я.МАРКОВИЧ ТА М.ХАНЕНКО (ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII ст.)

На основі текстів щоденників представників козацької еліти першої половини XVIII ст. Я.Марковича та М.Ханенка простежується характер здобутої ними в Києво-Могилянській академії освіти. Відзначається вплив лекційних курсів Т.Прокоповича, в якого вони навчалися, на формування їхніх інтелектуальних інтересів та духовних запитів. Наголошується на характерному для ранньомодерного часу універсальному змісті освіти.

Ключові слова: Маркович, Ханенко, Києво-Могилянська академія, Прокопович, щоденники.

Упродовж першої половини XVIII ст. Києво-Могилянська академія стала провідним освітнім центром не лише для України, але й для інших народів слов'яно-православного ареалу. Значного розвитку вона досягла за часів Т.Прокоповича. Попри конфесійний характер це був освітній навчальний заклад, «що прилучав до загальноприйнятої європейської вченості і мав на меті не лише гартування духовенства, а й виховання “конфесійно свідомих” освічених представників різноманітних прошарків суспільства – шляхти, козацької старшини, міщан, знання яких мали приносити користь як їм особисто, так і церкві чи державі»¹. Вихованці академії мемуаристи Я.Маркович та М.Ханенко належали саме до категорії таких людей.

Яків Маркович (1696–1770 рр.) був сином лубенського полковника, бунчуковим товаришем, за відсутності свого батька виконував функції наказного полковника в Лубнах. Засідав у лічильній комісії, після відставки батька з посади генерального підскарбія в 1740 р. певний час утримував його уряд, у відставку вийшов у ранзі генерального підскарбія. Вів щоденник упродовж 1717–1767 рр.² Микола Ханенко (1693–1760 рр.) походив із родин правобережного гетьмана М.Ханенка та генерального обозного мазепинських часів І.Ломиковського. На службі з 1710 р., із 1717 р. працював у Генеральній військовій канцелярії, у 1721 р. був старшим канцеляристом,

* Дзюба Олена Миколаївна – кандидат історичних наук (Київ)

¹ Йосипенко С.Л. До витоків української модерності: Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. – К., 2008. – С.218.

² Видавався зі значними скороченнями його онуком (див.: «Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.1–2. – Москва, 1859). Більш повне видання здійснив у трьох частинах (за 1717–1734 рр.) О.Лазаревський (див.: Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.1–3. – К., 1893–1897). В.Модзалевський на замовлення Археографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка підготував частину щоденника (за 1735–1740 рр.), яка є найбільш повною. Видана у серії «Жерела до історії України-Руси» (т.XXII, Київ; Львів, 1913 р.). Рукопис щоденника в десяти книгах, за винятком 5-ї і 6-ї, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського та проаналізований В.Горобцем (див.: *Горобець В.Й.* Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 7. – К., 1972).

головним помічником генерального писаря. Вів офіційний щоденник установи, який розпочинався подіями початку 1722 р. і закінчувався смертю гетьмана І.Скоропадського (липень 1722 р.)³. Восени 1722 р. за дорученням генеральної старшини М.Ханенко разом із бунчуковим товаришем С.Тарновським вирушив на Каспій, у ставку Петра І, котрий саме здійснював свій Перський похід, спрямований на завоювання торговельних шляхів, що вели з Північного Кавказу в Персію, із проханням дозволити обрати нового гетьмана. Підтримував кандидатуру П.Полуботка. У травні 1723 р. у складі козацької депутації, яка мала намір домагатися в Петра І обрання гетьмана, прибув до Петербурга, де разом з іншими старшинами був ув'язнений у Петропавловській фортеці. Повернувся в Україну лише 1726 р., згодом одержав посаду стародубського судді, у 1738 р. – уряд стародубського полкового обозного, а 1741 р. – генерального бунчужного⁴. За часів гетьмана К.Розумовського став генеральним хорунжим. Із 1719 р. вів приватний щоденник, який закінчується короткими замітками за 1754 р.⁵ Відсутні записи за 1728–1729, 1734–1741 (М.Ханенко брав участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. та, імовірно, не робив нотаток), 1744, 1750–1751 рр.

У щоденниках цих діячів знайшли своє відображення як службова діяльність, приватне життя, ведення господарства, так і політичні процеси в Гетьманщині й Російській імперії, політика уряду, спрямована на обмеження та остаточну ліквідацію гетьманату, а також широкі інтереси авторів нотаток у філософії, історії, теології, природознавстві. Вони формувалися під впливом курсів, що їх майбутні мемуаристи прослухали в Києво-Могилянській академії, зокрема Т.Прокоповича, котрий упродовж 1705–1716 рр. читав поетику, риторику, філософію й богослов'я, а в 1711–1716 рр. був ректором. За словами сучасного дослідника Ю.Сватка: «Прокопович, та зрештою вся очолювана ним інституція, здається, не дуже переймаються переважно світським характером могилянського виховання, в якому дивним чином збігаються схоластичний вишкіл і латинська дресура єзуїтських колегіумів, “освічене благочестя” (*pietas litterata*) протестантських гімназій, силогістика Арістотеля і пізньосередньовічна та ренесансна алегореза, антикатолицький запал ректорату і Дунс чи Тома під рукою, а ще Ф.Бекон і Декарт etc.»⁶.

Аналіз інтелектуальних інтересів та духовних запитів відомих вихованців академії – Я.Марковича й М.Ханенка – свідчить саме на користь такого висновку. Навчальний заклад давав загалом гуманітарну освіту, знання мов, зокрема латинської, якою викладалися курси поетики, риторики, філософії й богослов'я, польської, пізніше німецької, французької. На прикладах літератури античних

³ Диариуш или журнал, тоестъ повседневная записка ... наченный в 1722 году, и оконченной в том же году ... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенко. – Москва, 1858. Українською мовою переклав В.Шевчук (див.: Малі українські діарії XVII–XVIII ст. – К., 2015).

⁴ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – К., 1884. – С.IX.

⁵ Тексти 1719–1723, 1754 рр. опублікував А.Титов (див.: Киевская старина. – 1896. – №8). Записи 1727–1753 рр. видав О.Лазаревський (див.: Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – К., 1884) за сприяння правнука О.Ханенка, в якого він зберігався.

⁶ Див.: Сватко Ю. Теофан Прокопович і європейське Відродження як окремий культурно-історичний тип // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. – К., 2002. – С.183.

часів та епохи Відродження курси поетики знайомили студентів із системою версифікації, літературними жанрами, викладали сутність поетичного вимислу, образність поетичної мови, прищеплювали любов до творчості. Зміст курсу риторики характеризувався тим, що вона «є певним зводом правил, тому логічно переходить від описання цих правил до запровадження їх як норми в академічній сфері (дисципліна), у практиці публічного мовлення та формах колективної поведінки, які врешті також підпорядковані комунікативним завданням»⁷. Характеризуючи філософію Києво-Могилянської академії Я.Стратій пише, що «вона була підпорядкована приматові теології, розглядалася переважно як помічник у справах віри, являла собою одну з модифікацій шкільної, так би мовити “відчуженої” філософії, часом була доволі несаможиттєвою. Проте, її значення полягає у створенні власного інформаційного поля, необхідного для майбутнього розвитку філософського мислення»⁸.

Я.Маркович і М.Ханенко здобули знання латинської й польської мов (перший, судячи із записів у щоденнику, знав і старосвйрейську). У 1729 р. у Глухові у гетьманського секретаря Луки Я.Маркович розпочав вивчати французьку, а М.Ханенко брав уроки цієї мови, перебуваючи в Петербурзі впродовж 1745–1749 рр. Про зміст освіти та інтелектуальні інтереси мемуаристів, що сформувалися в Києво-Могилянській академії, свідчить підбір книг, які вони купували та збирали, а також обмінювалися не лише між собою, але з іншими людьми свого кола. Книжкові зібрання Я.Марковича та М.Ханенка привертали увагу дослідників⁹. Аналізувався до певної міри репертуар та формування приватних бібліотек, ціни на книжки та оправи, обмін книгами. Нижче ми спробуємо показати не лише вплив характеру та змісту освіти на становлення особистості мемуаристів, але й на читацькі інтереси ширшого кола козацької старшини – бунчукового та знатного товариства, полковників, сотників, канцеляристів, писарів, рядового й вищого духовництва, які родинними, товаришескими чи службовими обов'язками були пов'язаними з Я.Марковичем і М.Ханенком. До того ж представники козацької старшини, як правило, здобували освіту саме в Києво-Могилянській академії. Простежимо поширення в їхньому колі творів Т.Прокоповича, певної історичної, філософської, теологічної літератури.

Винесений з академії інтерес до читання та збирання книг присутній у щоденниках Я.Марковича й М.Ханенка. Перший запис про бібліотеку

⁷ Бондаревська І. Про «Просвітництво» Теофана Прокоповича та Григорія Сковороди // Київська академія. – Вип.4. – К., 2007. – С.78.

⁸ Стратій Я. Філософія в Києво-Могилянській академії // Київ в історії філософії України. – К., 2000. – С.83.

⁹ Иконников В.С. Опыт российской историографии. – Т.І. – Кн.2. – К., 1892; Модзалевський В. З історії книги на Україні // Книгар. – 1918. – Січень. – Ч.5. – С.235–238; Зленко П. Українські приватні бібліотеки: Бібліотеки української козацької старшини // Українська книга. – 1937. – №7/8. – С.166–174; Каганов І.Я. Я.Маркович и его «Дневник» как материал для истории Просветительства на Украине в первой половине XVIII в. // Проблемы русского просвещения в литературе XVIII в. – Москва; Ленинград, 1961. – С.113–126; Апанович О. Щоденник Я.Марковича // Бібліотечний вісник. – 1997. – №4. – С.29–31; Білокінь С. Книжні інтереси Миколи Ханенка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Вип.5. – Л., 1998. – С.117–124; Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII–XVIII ст. // Вісник Книжкової палати. – 2014. – №1. – С.22–28.

Я.Марковича датується 25 березня 1725 р., коли він збирався в Гілянський похід¹⁰: «Книги въ бібліотекахъ пересмотрувалемъ, которыхъ въ скринѣ показалось и зложилося 66, а въ бібліотецѣ 146, в той же бібліотецѣ зъ другой стороны 44, а винятихъ въ походы 31, итого всѣхъ 287 и болшъ»¹¹. За записом наступного дня книжок було 289, а у квітні є нотатка, що «пересмотрувалемъ книгъ, которыхъ въ дорогу вибиралемъ, числомъ 50», укладав «реестрик» цих книжок, а ті, що залишалися у скрині, запечатував. Книги зберігалися не лише у садибі мемуариста у с. Сваркове, але й у маєтку батька в Ромнах, де на той час нараховувалося 21 богословська, 12 філософських, 10 історичних, 5 медичних та 8 книжок на іншу тематику. Той факт, що представник старшини, ідучи в похід, брав із собою книги, не поодинокий, адже інші бунчукові товариші – учасники воєнної акції також мали із собою книги. Так, 29 квітня 1726 р. Я.Маркович записав, що С.Гамалія повернув його книжку «Compendium medicum», натомість дав йому свою – «Opera Basilii magni». У липні 1729 р., повернувшись із Москви, Я.Маркович занотував у щоденнику, що пересушував і переглядав свої книги, яких було вже 340, причому зазначав лише формат, не розбиваючи за тематикою і не вказуючи назв. За 27 квітня 1737 р. у щоденнику є запис, що у сварківському маєтку було 290 книжок, «да на версѣ з того числа оставлено книг 29, а в Глухов взято 8, в том числѣ бібліотеки Кіевской 2»¹². У Я.Марковича було подвір'я в Києві – імовірно тут також зберігалися книги. Його бібліотека поповнювалася переважно шляхом замовлення та придбання друків у Москві, Петербурзі, Гданську, Бреслау (Вроцлаві). У квітні 1742 р. він звернувся до придворного лікаря імператриці Єлизавети – Й.Лестока з проханням купити книги, видані у Петербурзі. Там само замовляв французькі газети. Книгозбірня М.Ханенка також формувалася через замовлення й купівлю книжок переважно в Петербурзі та за кордоном.

Неабиякий інтерес викликали в Я.Марковича філософські й теологічні проблеми. Виписки з праць на відповідну тематику межують у щоденнику із записами про господарство, торгівлю, родинне життя, події політичного значення. Він підтримував тісні зв'язки зі своїм учителем – Т.Прокоповичем, який вплинув на формування інтелектуальних інтересів¹³. Вони активно листувалися. Зокрема ректор надсилав колишньому випускникові свої твори та цікавився його думкою. Він дбав про різнобічні інтереси свого учня, про що можна судити з переліку книжок, надісланих йому 1716 р. Це були «Теологіка» Якова, короля Англії, яку він подарував із надією, щоб «чутка про твою мудрість наповнила Русь так само, [як мудрість] того наповнила Британію», свої власні «Апології»: одна з них – як відповідь лютеранським теологам «на захист віри», інша – відгук на книгу Й.Гербінія «Про київські печери», видану в Кенігсбергу

¹⁰ Завойовницький Гілянський (Сулацько-Гілянський) похід російської армії на Північний Кавказ 1725 р., в якому брало участь і українське козацьке військо (див.: *Дубровський В.* Про Гілянський похід 1725 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – Вип. 1. – К., 1928).

¹¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767). – Ч.1 (1717–1725 гг.). – К., 1893. – С.205.

¹² Жерела до історії України-Руси. – Т. XXII: Дневник Якова Марковича, pp. 1735–1740. – К.; Л., 1913. – С.130.

¹³ Див.: *Литвинов В.Д.* Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. – К., 1984.

1675 р.¹⁴ (автор останньої спростовував різні печерські «чуда» та висловлював думку, що нетлінність мощів печерських святих могла зумовлюватися природними особливостями). Далі в переліку йшли «польська книга про коней Гіппіка, математика Фінея Оронція». Своєю чергою Я.Маркович надсилав учителеві книжки зі свого зібрання. У кожному листі Т.Прокопович запевняв колишнього учня, що піклуватиметься про його інтереси навіть «і тоді, коли не матиме змоги». Він повідомляв Я.Марковичу про свої праці, писав, що на замовлення Петра I підготував «каталог великих князів та імператорів Русі, починаючи, звичайно, від першого державця Рюрика й закінчуючи нашим, що тепер править». Цю працю оцінював як «писаннячко слабеньке й мале»¹⁵. Проте укладаючи його, звертався до «польських і рутенських хронологів», відзначав наявні різночитання та замислювався над питанням: «хто з них, власне, правдивіше говорить».

У щоденнику Я.Марковича, який розпочався невеликими замітками, згадується про листування з Т.Прокоповичем у травні 1726 р., коли він перебував в укріпленні Св. Хреста на Каспії. До нього писав із «прошенням о нуждѣ нашей»¹⁶. Бунчукові товариші в різноманітний спосіб домагалися дозволу повернутися з виснажливого походу. Саме про це, імовірно, йшлося в листі. Записав у щоденник у липні, що астраханський архієрей Лаврентій Горка, вихованець і викладач Києво-Могилянської академії, з яким неодноразово зустрічався, коли перебував в Астрахані, переслав Т.Прокоповичу лист Я.Марковича «з его интерцессією». 16 серпня 1726 р. в Астрахані одержав із дому «календаръ и казанне новгородского архиепископа, отъ его съ надписаніємъ его собственнимъ»¹⁷. У вересні того року з Астрахані Я.Маркович передавав листа Т.Прокоповичу «о себѣ» через Ф.Ушакова, котрий їхав у Петербург, а у серпні 1727 р. – через О.Левицького. Із Л.Горкою листувався й пізніше, про що свідчить запис від 21 вересня 1727 р., де йдеться про одержання двох листів і заповіту, в якому Я.Марковичу виділялося 100 руб.¹⁸ Він одержав гроші після смерті Лаврентія.

Перебуваючи в Москві (прибув 1 січня 1728, а від'їхав 29 травня 1729 рр.) у справах звинувачення батька – лубенського полковника А.Марковича у зловживаннях під час свого врядування, відчуження ним ратушного села Засулля та хутора Калюженків, захоплення ґрунтів, а також у власних інтересах (відстоював права на села Перервинець, Кулажинці, хутір Криворудський), Яків часто зустрічався зі своїм учителем. Вів із ним не лише інтелектуальні бесіди, але й просив допомоги в розв'язанні майнових справ. Невипадково записав у своєму щоденнику (під 2 травня 1728 р.), що «архиерей новгородский рекомендовал меня п. гетману», тобто Д.Апостолу, з яким у Марковичів був довготривалий конфлікт¹⁹. Нотував про бесіди у Т.Прокоповича разом із Т.Кроликом,

¹⁴ Див.: Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.3. – К., 1981. – С.464.

¹⁵ Там само. – С.204.

¹⁶ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). – Ч.2 (1726–1729 гг.). – К., 1895. – С.41.

¹⁷ Там же. – С.78.

¹⁸ Там же. – С.177.

¹⁹ Лубенський полковник А.Маркович, батько Якова та сват П.Полуботка (Яків був одружений із дочкою Полуботка – Оленою) стояв осторонь намагань старшини обрати після смерті І.Скоропадського гетьманом П.Полуботка, тоді як Д.Апостол активно підтримував його

вихованцем Києво-Могилянської академії і архимандритом московського Новоспаського монастиря, під час яких вони, «довго просидівши», вели розмови про сентенції картезіанців²⁰. Я.Марковича цікавили теорії пізнання, він записав, що картезіанці «всякое чувство отъ животних всѣ отоймающей, а только единому человеку, имущему умъ причитающей, будто чувство без ума не можетъ быть»²¹. Але «оное мнѣніе Картезія» (тобто Р.Декарта – *О.Д.*), зазначав мемуарист, «есть некрѣпкое». Практика свідчить, писав Я.Маркович, що деякі диковинні вчинки тварин не можуть мати місце без «чувствій и безъ памятованія». Т.Прокопович у своєму курсі філософії (складався з логіки, натурфілософії або фізики та етики) відзначав, що й «тварини наслідують різні мистецтва людей і здатні до навчання», але вони не володіють розумом, і «протягом усіх віків філософськи найдоступнішим і найпереконливішим є визначення людини як розумної тварини»²². Він уважав, що пізнання базується на взаємодії чуттєвого досвіду й розуму, без якого неможливо проникнути у сутність речей та явищ. Я.Маркович, роблячи виписки з «книги латинської» «*Scrutinium sacerdotale*» (28 вересня 1728 р.), порівнював учення про пізнання істини («проба правди») в епікурейців і перипатетиків та картезіанців. У перших «есть самое чувствій чили смисловъ отправления да предзнаніе ума; а в картезіановъ познаніе ясное и собенное, которого основаніемъ и виною есть правда Божія»²³. Наводив приклад, що коли він усвідомлює себе як «животное разумное, что должности такого животного во мнѣ сущіе ясно и собенно вижу или познаю; познаніе же тое ясное и собенное для того признано битъ въ томъ правдивое, что Богъ творецъ оного самая есть верховная правда»²⁴. Говорили у Т.Прокоповича і про сутність духу, в якому є «особливѣйшее нѣчто, чего мы не вѣдаемъ»²⁵.

Учень надовго затримувався у вчителя, роздивлявся книги й картини. Крім того, Т.Прокопович давав Я.Марковичу різні господарські поради. Коли той довідався про смерть наставника, записав у щоденнику під 5 жовтня 1736 р.: «Преосвященный архиепископъ Великоновагородский и Великолуцкий Феофан Прокоповичъ, первый всероссийского синода вице-президент, малороссийской породы, иногда мой великий благодѣтел в С.П.бурху»²⁶ умре»²⁷.

М.Ханенко, перебуваючи 1732 р. в Петербурзі, також спілкувався з Т.Прокоповичем, залишив запис про зустрічі з ним у нього «на Карповці», де вони «ходили по огороду и забавлялись годинъ зъ 6, а потомъ его жъ

кандидатуру, за що й був ув'язнений у Петербурзі. У часи гетьманства Д.Апостола козацькі старшини подавали в Колегію іноземних справ численні скарги на А.Марковича, звинувачуючи його у захопленні козацьких і посполитих земель, примусових роботах у своїх маєностях, хабарах (див.: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С.51, 119).

²⁰ Картезіанство – філософська течія XVII–XVIII ст., яка базувалася на вченні Р.Декарта. Ідеї картезіанців трактувалися у філософських курсах Києво-Могилянської академії (див.: *Стратій Я.* Георгій Щербацький і картезіанство в Києво-Могилянській академії // *Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст.* – С.159).

²¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.2. – С.264.

²² Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.2. – К., 1980. – С.184–185.

²³ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.2. – С.264.

²⁴ Там же. – С.250.

²⁵ Там же. – С.265.

²⁶ Тобто у Санкт-Петербурзі.

²⁷ Жерела до історії України-Руси. – Т.XXII. – С.92–93.

преосвященство приказалъ всѣхъ насъ отвезтъ своею баржею»²⁸. Утім, на відміну від Я.Марковича, не передавав зміст їхніх бесід. Просив сановника використати свої можливості й допомогти йому в підтвердженні володінь, проте зазначав, що це йому не вдалося. Коли захворів, то записав, що його лікував медик Т.Прокоповича.

Судячи з записів у щоденниках Я.Марковича і М.Ханенка, твори Т.Прокоповича користувалися популярністю й поширювалися в Гетьманщині. У зібранні М.Ханенка був рукопис праці «о неудобъ носимомъ игу»²⁹, який узяв у нього в 1753 р. бунчуковий товариш, відомий правник Ф.Чуйкевич. Надвірному радникові Іноземної колегії А.Олсуф'єву в 1748 р. він подарував книгу «о блаженствахъ, изданія покойного Феофана Прокоповича». Інтерес викликали й листи Т.Прокоповича до Я.Марковича. На те, що вони писалися не лише для нього, але й для ширшої аудиторії, указував ще М.Петров³⁰. Я.Маркович давав лубенському полковникові П.Апостолу, гетьманському синові, для читання проповіді Теофана. Хмельовський сотник О.Шкляревич, зять бунчукового товариша А.Полетики, узяв у Я.Марковича «з розпискою» лист Т.Прокоповича «и книжицу обь оправданіи верой» (1761 р.). Записав також пізніше, що одержав від О.Шкляревича «Описание Камчатки и Dictionarum, да проповѣдей покойного Феофана Прокоповича 2-й томъ»³¹. Я.Маркович, який обмінювався книгами з радником гетьмана К.Розумовського – І.Тепловим, позичив йому в 1752 р. три книжки: «Одну печатную Буддея»³² о несоединеніи російской церви съ римской; 2-я писанная, трактатъ Феофана обь оправданіи, и 3-я, писанная, великая, гдѣ и письма Феофана»³³. Знаючи про інтерес Я.Марковича до філософії, І.Теплов того ж року дав йому «русскую книжку о философіи» – імовірно йшлося про його власну працю, котра вийшла 1751 р. під назвою «Знания, что касаются философии для пользы тех, которые об этой материи иностранных книг читать не могут», ставши одним із перших у Росії посібників з історії філософії³⁴.

До свого викладу філософії Т.Прокопович включив етику, яка в лекційних курсах Києво-Могилянської академії поділялася на теоретичну і практичну. Перша займалася обґрунтуванням місця людини у світі, розглядала проблеми сенсу життя, свободи волі, міри відповідальності людини за власні вчинки. Друга вказувала на шляхи й засоби влаштування особистої долі, досягнення щастя, розробляла систему виховання згідно з уявленнями про досконалу

²⁸ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.54.

²⁹ Ідеться про працю «Повести о распре Павла и Варнавы с иудействующими, и трудность слова Петра апостола о неудобъ носимом законном иге им пространно предлагается», де трактуються християнські етичні норми (див.: Чумакова Т. Этические идеи в творчестве Феофана Прокоповича // Київська академія. – Вип.6. – К., 2008. – С.178–179).

³⁰ Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем // Киевская старина. – 1882. – №6. – С.498–508.

³¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.2. – С.376.

³² Йоганн Франц Будде (Буддей, Буддеус; 1667–1729 рр.) – німецький філософ і лютеранський теолог.

³³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.2. – С.303–304.

³⁴ Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2001. – С.123.

людину³⁵. Курс Т.Прокоповича базувався на працях Аристотеля, він зазначав, що той написав «більше ніж сто книжок про етику». У Москві в 1728 р. Я.Маркович купив «Полїтику Аристотелесеу»³⁶, що свідчить про його інтерес до цих питань. Т.Прокопович уважав, що щастя досягається за умов дотримання людиною природного, морального, громадянського й Божого закону. Природний закон спричиняється усвідомленням людиною потреби у праці та визначає в ній схильність до її певного виду. І лише пізнавши себе, вона виявляє здатність до того чи іншого виду праці, людина працює на себе, свою родину, суспільство й державу³⁷. Необхідною умовою щастя вважав здобуття певного рівня матеріального добробуту, позаяк бідність і нестатки зі щастям несутимісні. Вплив курсу етики помітний у настанові М.Ханенка синові Василеві, якого він відправив на навчання в Кільський університет, та в листах до нього, де викладено основні засади формування освіченої людини, громадянина, вихованого в дусі відданості вірі, дотримання звичаїв та обрядів, шанування батьків, служби на користь Вітчизни³⁸.

Я.Маркович і М.Ханенко, особливо перший, були обізнаними з православною, католицькою, а також протестантською доктринами. Т.Прокопович не випадково цінував пізнання Я.Марковича в теології й навіть схилив його до духовної діяльності. У листах учителя до учня є роздуми над богословськими проблемами. У квітні 1716 р. він писав, що надіслав йому на його прохання два своїх теологічних трактати – «Про творення та промисел» і «Про стан першої людини», висловлюючи сподівання, що адресат знайде тут «дещо звичайне, а дещо й цікаве: легке, важке, корисне й некорисне – різне»³⁹. Просив повернути рукопис, оскільки сам ректор узяв свій твір в одного учня. Прислухався до його думки. Так, щодо зауважень Я.Марковича до його «трактату» «Про виправдання вірою», то спочатку розцінив їх як «необґрунтовані закиди», а пізніше писав, що врахував і переробив книгу, надав їй форми запитань, тобто те, що й рекомендував Я.Маркович. На розгляд останнього було передано і працю про вчення православної церкви щодо прощення гріхів (видана у Бреслау фірмою Й.Корна в 1769 р. під назвою «*Christiana Orthodoxa Doctrina de gratuita Peccatoris per Christum Justificatione quam in gratiam intergerrimi amici sui Domini Jakobi Markiewicz*»)⁴⁰.

Під впливом учителя Я.Маркович зацікавився працями німецького протестантського теолога й філософа Й.Будде, який проповідував учення пієтизму – течії у протестантському русі, що виникла наприкінці XVII ст. Основними її ідеями було формування в людині благочестя (від лат. «*pietas*») шляхом співпереживання віри, благочинними справами, запереченням церковної обрядовості, поширенням освіти, зокрема вивчення мов, якими виконане Святе

³⁵ Стратій Я. Філософія в Києво-Могилянській академії. – С.112.

³⁶ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.2. – С.210.

³⁷ Стратій Я. Філософія в Києво-Могилянській академії. – С.114.

³⁸ Див.: Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII століття (на матеріалах епістолярної спадщини). – К., 2012.

³⁹ Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.3. – С.190.

⁴⁰ Оляничин Д. Торговельні зносини України з Бреславлем у XVIII ст. // Наша культура (Варшава). – 1935, листопад. – Кн.8. – С.491.

Письмо – грецької, латини, старосєврейської. За словами В.Нічик, представники пієтизму «прагнули відродити раннє християнство і на його засадах християнізувати всі сфери людського життя. [...] Досягти успіхів у реалізації цих реформаційних ідеалів сподівалися просвітницькими засобами – через поширення освіти і проповідь євангельської любові»⁴¹. Т.Прокопович підтримував контакти з Й.Будде, вони листувалися, але на сьогодні листи його невідомі. Опосередковано про них може свідчити активна участь німецького теолога в богословських суперечках Т.Прокоповича і С.Яворського та його прихильниками. Петро І, перебуваючи у Західній Європі, привіз послання від сорбоннських теологів, в якому висловлювалася надія на єднання православної та католицької церков. Відповідь на це послання написав Т.Прокопович. Ідею об'єднання він уважав можливою за підтримки чотирьох уселєнських патріархів, визнавав, що потрібен тривалий підготовчий процес, обмін думками між теологами («Такі короткі розмови не зашкодили б і загальній церковній думці, ба навіть сподіваємось, сприяли б певнішій підготовці до пошуків жаданого миру»)»⁴². Дуже швидко відповідь Т.Прокоповича стала відома Й.Будде, який відгукнувся на цю проблему виданою в Сні 1719 р. своєю працею про розбіжності у вченнях римської та православної церков – «*Ecclesia Romana cum Ruthenica irreconciliabilis...*», де доводив неможливість подібного кроку. У 1722 р. він писав Т.Прокоповичу, що «російська церква і ми, тобто лютеранська, не будемо під римським ярмом»⁴³. Я.Маркович читав працю Т.Прокоповича «до парижских богословов». У серпні 1729 р. записав, що надіслав у Москву новгородському архієреєві листа «и копію его писанія до парижских богословов». Мав ще копії цієї праці, одну з них дав І.Савицькому⁴⁴, «писарю печерському і київському», разом із віршами Т.Прокоповича «на привѣтъ его величества, въ Новгородѣ випечатанихъ». Пізніше, коли було опубліковано книгу С.Яворського «Камінь віри» (1728 р.), спрямовану проти протестантизму й на захист догматів та обрядів православної церкви, а Т.Прокопович уважався прихильником протестантизму, Й.Будде видав твір «*Epistola apologetica pro ecclesia lutherana contra calumnias et obstrictione Stephani Javorskii*» (1729 р.). Скорочений виклад цієї праці під назвою «*Stephani Javorskii genius, ex ejus opere posthumo theosophico, Petra Fidei dicto, in epistola familiari revelatus*» надрукував Й.Яблонський, брат президента Берлінської академії, з яким підтримував дружні відносини Т.Прокопович⁴⁵. Цими текстами цікавилися як Я.Маркович і М.Ханенко, так і інші освічені старшини. Перший записав у лютому 1731 р., що одержав від М.Скоропадського, зятя гетьмана Д.Апостола, котрий згодом стане генеральним підскарбієм, працю «*Epistola apologetika Buddei на Камень Вѣръ*», а у травні того ж року зазначав, що «гетьман прислал ко мнѣ газети французскіє

⁴¹ Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – С.107.

⁴² Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.3. – С.248.

⁴³ Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. – Berlin, 1953. – S.126.

⁴⁴ Ідеться про могилянського вихованця ієродиякона Іоїла Савицького, якого направили 1730 р. до Глухова для участі в роботі кодифікаційної комісії (див.: Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С.469).

⁴⁵ Чистович И. Феодан Прокопович и его время. – Санкт-Петербург, 1868. – С.368.

и при томъ получилъ я книжицу против Каменя Вѣри називающуся *Genius Stephani Javorscii*⁴⁶. Імовірно газети та книги були від сина гетьмана лубенського полковника П.Апостола, з яким товаришував та обмінювався друками Я.Маркович. М.Ханенко замовив цю працю в Петербурзі 1732 р. – очевидно під впливом розмов із Т.Прокоповичем.

У Москві, спілкуючись зі вчителем, Я.Маркович брав у нього для читання книги Й.Будде й теологічну працю «Петра Даниїла Гуецґя⁴⁷, епископа Абринценского под титуломъ *Demonstratio theologica*». Робив виписки з цих авторів. А в 1730 р. йому у Іданську купили твори Й.Будде та П.Юе. Із праці першого «*Theses de atheismo et superstitione*» Я.Маркович занотував про «вчення атеїстів чи безбожників: зречення промислу Божого, сумніви щодо безсмертя душі, невіра у чудеса та пророцтва, відкидання благочестя, ганьба Святого писання». Його цікавила проблема безсмертя душі. Викладав уявлення давніх єгиптян, що душа померлого переходить у тіло новонароджених і за 3 тис. років нібито знову повернеться від тварини в людину⁴⁸. Далі переказував думки єгипетських філософів, які вважали, що по смерті тіла душа йде «к Богу или к душѣ мира всего, которую и толь дѣльному животному признавали быти, нѣкоторую тонкость вишнего воздуха»⁴⁹. Розглядав інші трактування: одні вважали «оную душу частію существа Божіяго», а Піфагор, який не визнавав смерті душі, але й безсмертя не сповідував, зазначав, що «Бог тѣлесенъ же, хочай тончайшого самого состава, въ какой силе и Платонъ философъ тожъ безсмертіе души утверждалъ»⁵⁰. Аристотель, як і його «толковникъ арапин Аверросс», «духи движущіе, разумніе всякому кругу опредѣливши съ тѣхъ духовъ и кругу земному единого духа разумного, съ которого и души человѣческіе бывають, призналъ, и оною частію существа божіяго и послѣдователно безсмертного показалъ; души же человѣческіе, яко множественніе смерти и тлѣнію причель»⁵¹ (запис від 4 жовтня 1728 р.). Робив виписки з праці Й.Будде «*Lexicon philosophicum*» та з «бесѣди богословской Стефана Хаввина», називав їх «превисокіи философи», роздуми про «суеверия астрологические», характеризув астрологію як учення «суетное и честнихъ мужей недостойное, albo рачей вимишленіе тунеядцовъ лживое»⁵². Астрологи, писав Я.Маркович, претендуют на знання того, що «никому же кромѣ всевидущого Бога видимо есть». Занотовував із «бесід Стефана Хаввина» трактування поняття «фатум», якого налічував чотири види: математичний або астрологічний; стоїчний («нужное всех вещей сплетеніе и потому случаевъ попремѣнное событие»); фізичний або натуральний («всяких вещей дѣйствіе»); божественний

⁴⁶ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.3 (1730–1734 гг.). – К., 1887. – С.89, 105.

⁴⁷ Гер Даниель Юе (лат. форма прізвища – Huetius; 1630–1721 pp.) – французький католицький теолог, видавець творів Орігена, автор богословських і філософських праць.

⁴⁸ Т.Прокопович викладав у своєму курсі філософії різноманітні теорії про переселення душ померлих (див.: *Прокопович Ф.* Філософські твори в трьох томах. – Т.2. – С.407).

⁴⁹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.2. – С.252–253.

⁵⁰ Там же. – С.253.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же. – С.256. Т.Прокопович також не визнавав астрологію (див.: *Литвинов В.Д.* Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. – С.75).

(«оного дѣйствія ненатурального премудрое строение и промысль»). Зазначав, що тільки два останніх трактування «имѣють разумъ правильный и христiанская философія не противится симъ»⁵³.

Працями Й.Будде Я.Маркович цікавився й надалі, про що свідчить запис від жовтня 1748 р.: коли до нього дорогою в Київ, в академію, заїхав син брата разом зі своїм інспектором, то він просив останнього надіслати йому реєстр книг і замовив купити «Lexicon philosophicum Buddei» і «Opera omnia Chrisostomi»⁵⁴. Занотував у щоденнику в грудні того ж року повідомлення від професора риторики Д.Галяховського⁵⁵, що до «Різдва одержить книги Златоуста і Буддея». Є запис за серпень 1749 р. про те, що отримав від нього дві книги «Будея за 4 рубля 60 коп.». Йому ж доручав і нагляд за онуками, яких відправив на навчання в академію. М.Ханенко у Петербурзі в 1732 р. також замовив один із томів праці Й.Будде «Historia ecclesiastica».

Я.Маркович і М. Ханенко читали твори отців церкви, життя святих, коментарі на Святе Письмо єзуїта Корнелія Лапіда та інших авторів. Я.Маркович багато виписував із праць Августина Блаженного, одного з отців христiянської церкви, особливо під час свого перебування в Москві 1728–1729 рр. та пізніше. Так, 10 січня 1740 р. записав, що читав трактування Августина на євангельську сентенцію «ученіє мое нѣст мое, но пославшего мя». М.Ханенко у вересні 1742 р. надіслав дружині миргородського полкового судді Ф.Остроградського Параскеві дві книги латинською мовою: «Августина и о императорахъ римскихъ»⁵⁶. Популярними були і праці Іоанна Золотоуста. У Москві в 1728 р. Я.Маркович придбав «книгу старую бесѣди Златоуст на дѣянiя за полтора руб.». Тоді ж подарував канцеляристові І.Нестеровичу «другую часть бесѣдъ Златоуста на Павлови посланiя», а собі купив іншу. Через нього й передав разом з іншими покупками цю книжку додому. Твори отців церкви давав читати своїм приятелям: М.Ханенкові надіслав праці Іоанна Золотоуста, а Ф.Чуйкевичу дав для перекладу книгу «Eusebii Pamphili historiam ecclesiasticam». С.Столповський, писар Лубенського полку, лубенський полковий хорунжий, бунчуковий товариш, діяч кодифікаційної комісії, яка уклала звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», узяв у нього книгу «Crucigeri in Evangelio Iohanni».

Навіть під час воєнного походу Я.Маркович укладав божественні пісні. Будучи в Астрахані, занотував 10 січня 1727 р., що написав пісню «О оправданiи нашемъ предъ Богомъ». Уклав і молитву, «приличную идущему на исповѣдъ». У щоденнику є запис за 1727 р., що «3 молитви уписалемъ у testamentъ». Синові Михайлові, якого відправляв на навчання до Москви, дав молитву і наказував «ни единого дня не проводи безъ молитв утреннихъ и

⁵³ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.2. – С.256.

⁵⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Я.Марковича. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.269.

⁵⁵ Досифей Галяховський, вихованець і викладач Києво-Могилянської академії, бібліотекар, підтримував зв'язки з книгопродавцями Бреслау (Вроцлава) та Пресбурга (Братислави) (див.: Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – С.167–168).

⁵⁶ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.175.

вечернихъ [...] молись Богу и надѣйся, что он тебе помогаетъ». Сам дотримувався всіх обрядів, сповідався і причащався, спокутував гріхи та записував накладені єпитимії, наприклад: на 1740 р. «Новий Завѣт прочест ввес через цѣлий год и внимательно набоженства слушат, мислю не скитаяся»⁵⁷. Інший запис: «Исповѣдовался. Епитемія: псаломъ съ поклонами вичитать». Перед Різдом 1755 р. записав, що сповідався в отця Андрія, «которий рекомендовал милостину». Я.Маркович займався перекладом богословських творів, перший запис про це датується 1724 р. – тоді він переклав слово Григорія Неокесарійського на Благовіщення Богородиці з латинської мови «на языкъ рускій», а також «кафисму третую переведемъ зъ іншихъ діалектовъ, противу еврейскаго на славенскій»⁵⁸. Писав, що перед Великоднем 1725 р. «компонував» латинською мовою «слова на страсти Христови»⁵⁹, для укладання яких підібрав 16 термінів ампліфікації⁶⁰, «до всякой рѣчи служащие: 8 absolutes, 8 relationes», а після Великодня «началь составляют о Воскресении Христовомъ повѣсть отъ евангелистовъ разныхъ текстовъ»⁶¹. Будучи в Москві 19 липня 1728 р. записав у щоденник, що «псаломъ II противъ еврейскаго вивернулемъ на словенскій діалектъ». У березні 1729 р. там же «начал писать разсуждение богословское на безбожіе, на чисто, я диктовалъ, а Мировичъ (ідеться про Я.Мировича – О.Д.) писалъ», закінчив працю у квітні, «въ 20 листахъ, in 4-to»⁶².

У 1724 р. він просив у свого дядька Ф.Марковича книгу «Żywoty świętych ousów» (можливо, ішлося про працю Л.Барановича, видану в Києві 1670 р., чи П.Скарґи, яка багато разів перевидавалася), котру читав разом зі своїм приятелем С.Стопковським. Коли померла його тітка гетьманша А.Скоропадська і її дочка У.Толстая дозволила Якову вибрати собі книги, він записав у щоденник 25 січня 1731 р., що взяв 8 книжок, серед них якусь із праць популярного тоді єзуїтського теолога Корнелія Лапіда, «Żywoty оус», а також атлас та «Historia Europea». Підбір книг може свідчити і про читацькі інтереси гетьмана І.Скоропадського.

Я.Маркович співав під час богослужінь. У щоденнику є запис про те, що, перебуваючи 1726 р. на Благовіщення в укріпленні Св. Хреста, він співав на крилосі разом з іншими значковими й бунчуковими товаришами, «нарочно ордеромъ генеральскимъ призываніе»⁶³. Зазначив, що там же і при похованні дружини генерала Кропотова «спѣваніе было по малороссійску», що є свідченням особливостей українського церковного наспіву та традиційної участі мирян у церковних відправах.

М.Ханенко також мав інтерес до теології. В іпатіївського архімандрита Платона Малиновського, вихованця й викладача Києво-Могилянської академії, із ним він неодноразово зустрічався, коли бував у Петербурзі в 1732 р.,

⁵⁷ Жерела до історії України-Руси. – Т. XXII. – С. 325.

⁵⁸ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. 1. – С. 158.

⁵⁹ Там же. – С. 218.

⁶⁰ Ампліфікації (лат. «amplificatio») – прийняті у поезії та риторичні стилістичні фігури, які складаються з мовних конструкцій чи окремих слів, завдяки яким підсилюється виразність поетичної мови. У курсі риторики Т.Прокоповича є розділ, присвячений трактуванню ампліфікації (див.: Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т. 1. – К., 1979. – С. 191–198).

⁶¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. 1. – С. 220.

⁶² Там же. – Ч. 2. – С. 291.

⁶³ Там же. – С. 23–24.

узяв для читання «Sulpitii Severi⁶⁴ hystoriam sacram». У реєстрі книг, які 1732 р. просив «за моремъ покупить» через академіка І.Крафта, біля згаданої книги стоїть цифра «8» – імовірно кількість примірників. У тому ж реєстрі зазначено такі книжки: Iosephi Binghami Angli origines sive antiquitates eccles. – 4, Veysmani Histor. Eccles. – 4, Nic. Bergius de statu eccles. religionis Moschkoviticae; Orthodoxa confessio Catolicae atque Apostolicae Ecclesiae orientalis – 8, до цієї книги вказав також місце та рік видання – Lipsiae, 1695⁶⁵. Якщо ці цифри означають кількість примірників, тоді можна говорити про попит серед освіченого козацького середовища на теологічну літературу. Купив і книгу Г.Гроція «de veritate religionis Christianae», за оправу якої сплатив 64 коп. М.Ханенко добре знав польську мову, купував у Петербурзі в академії наук польські Псалтир і Біблію, і маючи намір вивчати французьку брав уроки в учителя Еміха, придбав франкомовний Новий Заповіт. Зацікавився й мусульманським віровченням, купив у Москві 1749 р. «Систему магометанской религии».

Я.Маркович мав хист до літературної творчості, що також прищеплювалося вихованцям Києво-Могилянської академії у процесі читання курсів поетики й риторики. Студентів заохочували до написання вітальних віршів, орацій. Це були найбільш популярні предмети, багато студентів на цьому й закінчували своє навчання. Т.Прокопович у 1705 р. читав в академії курс поетики. Рукопис його Я.Марковичу приніс роменський протопіп (серпень 1729 р.). Серед книг М.Ханенка згадано переписаний ним власноруч у 1709 р. рукопис «Мистецтво поетики» («Ars poetica»), де були вірші С.Яворського, Т.Прокоповича, П.Орлика⁶⁶. У нього був і «Демокритъ, вѣршами полскими писаний»⁶⁷.

У книгозбірнях мемуаристів представлено й класичну літературу. Користувалися популярністю твори Езопа, Вергілія, Цицерона, зокрема «Езопови басни» були у М.Ханенка. Він у Петербурзі 1732 р. купив «Vergilii omnia opera 46 к.». У 1746 р. секретар спадкоємця престолу Петра Федоровича Вінклер приніс йому разом із листами від сина Василя, який навчався в Кільському університеті, сатиричну працю німецьких гуманістів початку XVI ст. «Epistole obscurorum virorum». Я.Маркович писав вірші та вітальні промови. Коли його батько на початку 1725 р. повернувся з походу, він «сочинилъ вирши дочкамъ своимъ для привѣта родителя»⁶⁸. Написав також вітального вірша для своєї сестри Олесі. Перебуваючи в поході, де 1725 р. Я.Маркович відзначив своє 29-ліття, відірваний від родини, невпевнений у поверненні живим він, імовірно, гостро переживав відчуття «марності світу цього» та швидкоплинності часу людського життя. Невипадково переклав пісню «Якопонія»⁶⁹ *Cur mundus militat sub vana gloria*, де є такі слова:

⁶⁴ Сульпіцій Север (360–420/425 pp.) – письменник, агіограф. У його «Священній хроніці» викладалася історія «від створення світу» до 410 р. Твір зберігся в рукопису XI ст. Уперше опублікований 1556 р. Використовувався в європейських школах як посібник з історії.

⁶⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.67–68.

⁶⁶ Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С.272.

⁶⁷ Збірка сатиричних і геральдичних віршів польського автора М.Куліговського (див.: *Kuligowski M.I. Demokryt śmieszny albo Śmiech Demokryta chrześcijańskiego z tego świata na trzy części życia ludzkiego wieku rozdzielony...* – Wilno, 1699).

⁶⁸ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.1. – С.57.

⁶⁹ Джакопоне да Тоді (1230–1306 pp.) – італійський релігійний поет, францисканський монах і містик.

«Не знает всякъ, утро будеши ли жити?
Чини добро, поколь можеши чинити
Такъ мирская слава висока здается
Въ писаніи святомъ цвѣтъ селний зовется
Якъ листьа легкіе же вѣтеръ звѣваетъ, такъ житте людское скоро
исщезаетъ
Не називай своимъ, що можешъ втеряти
Що свѣтъ даетъ тебѣ, намѣрен отнати
Помишляй вишняя, сердцемъ в небѣ живи
Щастливъ есть человекъ, свѣтъ марний презрѣли»⁷⁰.

Ураховуючи обставини, в яких опинився автор щоденника, звернення до цього твору не було випадковим. Писав Я.Маркович також і латиною. Зокрема вітав 1 серпня 1729 р. октирського полковника (його брат Андрій був одружений із дочкою цього старшини).

М.Ханенко теж займався перекладами. У квітні 1747 р. в Петербурзі записав у щоденник, що «началь переводить Малярдовы⁷¹ до покойного преосвященного Феофана Прокоповича отвѣты о вѣрѣ нашей и о римской и протестантскихъ религіяхъ»⁷². Синодальний обер-секретар Я.Леванідов прислав йому для вичитки два томи «новонапечатаного Телемака», популярної книги про пригоди Телемака французького письменника Ф.Фенелона, примірники якої французькою й польською мовами були в Я.Марковича та М.Ханенка. У російському перекладі з'явилася 1747 р. М.Ханенко надіслав йому свої переклади «Катехісису», «Апологію» і «Малярда отвѣты какъ приступилъ к нашей церквѣ». Судячи з цього запису, М.Ханенко як знавець мов користувався авторитетом у Синоді.

І з курсу риторики, прочитаного в академії Т.Прокоповичем у 1706 р., Я.Маркович та М.Ханенко засвоїли правила епістолярного жанру й навички виголошувати вітальні промови. Про освіченість Я.Марковича добре знали козацькі старшини. Невипадково він, разом з П.Апостолом, був у складі депутації, котра їхала в Петербург у січні 1742 р. вітати зі сходженням на престол Єлизавету Петрівну. Тоді промову виголосив лубенський полковник П.Апостол, а після коронації в Москві, коли відбулася аудієнція з імператрицею – Я.Маркович. Його промова, без сумніву, була побудована за правилами риторичного жанру, але, імовірно, стала імпровізацією, оскільки, записуючи у щоденник вітання перського посла, він відзначив, що той «рѣчь говорилъ съ бумаги готовую»⁷³ і переповів цю промову, яку в перекладі російською мовою читав радник Іноземної колегії П.Курбатов. А коли Єлизавета Петрівна зібралася їхати в Україну, то його приятель і «пан брат» генеральний підскарбій М.Скоропадський замовив вітальну промову для спадкоємця престолу Петра

⁷⁰ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.1. – С.292–293.

⁷¹ Мішель Малярд – французький реформат, котрий утік від релігійних переслідувань до Англії, а звідти перебрався в Росію, у Петербург, де заявив про бажання прийняти православ'я. Т.Прокопович написав йому листа з пропозицією викласти розбіжності між православною, католицькою та протестантськими церквами. Відповідь М.Малярда латинською мовою було опубліковано у Бреслау 1745 р. (див.: Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – С.592).

⁷² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.309.

⁷³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.2. – С.164.

Федоровича. Я.Маркович записав у своєму щоденнику, що імператрицю у Глухові вітав М.Скоропадський. Можливо, він використав текст, написаний Я.Марковичем.

Славу оратора М.Ханенко мав із молодих літ. Невипадково на весіллі М.Скоропадського, на той час чернігівського полкового обозного, у грудні 1719 р. записав у щоденнику, що «передъ которого начаткомъ говорилъ я орацію, просячи у гетмана и гетмановой, такожь и у отца благословенія»⁷⁴. Цікаво, що в курсі риторики Т.Прокоповича є розділ «Про весільну промову», де викладено настанови, із чого почати та чим її закінчувати. Автор наводив основні думки про подружжя зі Святого Письма, праць Аристотеля, Платона, Плутарха, Фукідіда. А далі зазначав, що переходячи до окремих питань, оратор мав наголосити на цінності шлюбу, завдяки якому «зростає рід і зберігається слава імені», а також, «по-перше – виразити публічну чи приватну радість; по-друге, необхідно збудити почуття надії на добро, яке дасть це подружжя як батьківщині, так і сім'ї»⁷⁵. Імовірно цими настановами скористався молодий М.Ханенко, а зі М.Скоропадським його на все життя пов'язали як ділові, так і суто дружні стосунки.

М.Ханенко зацікавився працею Т.Прокоповича «*Lucubrationes, quae praeter unam narrationem, jam orationes, jam epistolas in se comprehendunt*», видану фірмою Й.Корна у Бреслау 1743 р.⁷⁶ Її в лютому 1748 р. приніс йому перекладач Іноземної колегії земляк І.Данилевський. У нього була й популярна польська риторика І.Пісарського «*Mowca polski*», яку він позичив бунчуковому товаришеві П.Іскрицькому. Перебуваючи впродовж 1745–1749 рр. у Петербурзі й Москві у складі старшинської депутації, яка домогалася відновлення гетьманства, М.Ханенко записував у щоденник відомості про аудієнції з імператрицею та спадкоємцем престолу Петром Федоровичем, котрого вітали з приводу одруження з ангальт-цербстською принцесою Софією, що згодом стане Катериною II. Депутати виголошували промови, із текстами яких забажав ознайомитися майбутній гетьман К.Розумовський, про що записано у щоденнику під 8 квітня 1746 р. Цікаво, що коли старшинська депутація мала висловити подяку імператриці Єлизаветі за дозвіл обрати гетьмана і «за всякіє явленныя Малой Россіи милости монаршіе» під час прощальної аудієнції в Москві у грудні 1749 р., канцлер О.Бестужев-Рюмін попередньо ознайомився з промовою, «взял написанную рѣчь нашу», і лише тоді представив старшин монархині. Промову виголосив М.Ханенко⁷⁷ і депутати висловили бажання надрукувати текст в академічній типографії.

Із курсу риторики Я.Маркович і М.Ханенко засвоїли інтерес до літератури про життя видатних людей, на прикладах яких ґрунтувалися ті чи інші правила риторичного мистецтва. У М.Ханенка було видання «*Ciceronis epistola de officiis*», яке він придбав за 30 коп. У 1745 р. купив «книгу Марка Авреля», імовірно «Житие и дела Марка Аврелия Антонина цесаря римского, а при том

⁷⁴ Дневник Николая Ханенко // Киевская старина. – 1896. – №8. – С.163.

⁷⁵ Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.1. – С.391–392.

⁷⁶ Оляничин Д. Торговельні зносини України з Бреславлем у XVIII ст. – С.490.

⁷⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.468.

собственные и премудрия его рассуждения о себе самом» (Петербург, 1740 р.). У Я.Марковича був латиномовний Корнелій Непот⁷⁸, він подарував хворому племінникові Івасеві книгу цього автора, а ще «*Horum polonicum*, а третью до нѣмецкого языка, якъ би синоніму»⁷⁹. Приклади з праць Непота використовувалися в курсах риторики, і зокрема, у Т.Прокоповича⁸⁰. Корнелій Непот згаданий і серед книжок М.Ханенка. У Я.Марковича було й видання праць «*Venerabilis Beda*»⁸¹. 13 серпня 1729 р. він записав, що прибувши до батьків у Ромни, подарував братам Луці та Іванові чотири книги, серед них і авторства Беди Превелебного, а їх інспекторові – книжку про спосіб підписування листів. Його брати навчалися в Києво-Могилянській академії. 3 липня 1727 р. записав про їх приїзд на канікули «зъ училищъ кievскихъ». Згадував і про їхнього інспектора Лісаневича, «протопопи прилуцкого братъ меншій, который нѣсколько лѣтъ по чужихъ краяхъ перекгриновалъ»⁸².

І хоча історія не читалася в Києво-Могилянській академії у часи навчання там Я.Марковича та М.Ханенка, проте інтерес до цього предмета вони могли винести з курсів поетики, риторики та етики Т.Прокоповича. У своїй поетиці він наголошував на відмінностях між поетичним вимислом та історією, зазначав, що історичне оповідання має три характерних ознаки: «Стислість, ясність і правдоподібність»⁸³. У риториці є цілий розділ, присвячений написанню історії, де на основі творів Лукіана, Цицерона, Діодора Сицилійського та інших авторів викладалися основні настанови, яких необхідно дотримуватися при цьому. У вступі Т.Прокопович цитував Цицерона, що історія – це «свідок часів, світло істини, пам'ять минулого, учителька життя, вісник старовини, і чие ж слово, як не оратора, робить її безсмертною?»⁸⁴. Необхідно зазначити, що самі щоденники за формою та стилем умовно відносять до творів «літописного типу», де різні за змістом записи єднає час, що пов'язує один запис з іншим⁸⁵. І у щоденниках, як і в літописах, дні, коли не відбулося жодних подій, вартих того, щоб бути записаними, позначалися фразою «так прошли», або латиною, як здебільшого записував М.Ханенко – «*vacat*» («вільний»). Цікаво, що своє перебування в поході Я.Маркович вирішив викласти як історію, про що записав у щоденник під 15 січня 1726 р.: «Сегодня рано началемъ листомъ исторію писать до брата Семена, начавши отъ прибытія нашего в Астрахань»⁸⁶. А 5 квітня є запис, що закінчив писати історію, яку виклав у листі до брата Семена «в 12 листах затинаячійся». Його щоденник під час походу 1725–1727 рр. більш схожий на історію, аніж на приватні записи.

⁷⁸ Корнелій Непот – давньоримський історик, автор популярного зібрання у 16-ти книгах «*De viris illustribus*», де подано біографії знаменитих полководців.

⁷⁹ Жерела до історії України-Руси. – Т. XXII. – С. 354.

⁸⁰ Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т. 1. – С. 292.

⁸¹ Беда Превелебний (лат. форма Венерабіліс; 673–735 рр.) – англійський хроніст, монах-бенедиктинець, автор «Церковної історії народу англів», коментарів до Біблії, підручників із латинської граматики, поетики.

⁸² Дневник генерального подскарбиа Якова Марковича. – Ч. 2. – С. 184.

⁸³ Прокопович Т. Філософські праці. Вибране. – К., 2001. – С. 102.

⁸⁴ Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т. 1. – С. 337.

⁸⁵ Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. – Москва, 1991. – С. 45.

⁸⁶ Дневник генерального подскарбиа Якова Марковича. – Ч. 2. – С. 5.

Мемуаристи без сумніву скористалися настановами вчителя щодо стислості та ясності викладу.

Я.Маркович читав літописи, зокрема ввів до свого щоденника літописні замітки свого тестя П.Полуботка, що охоплювали період від 1445 до 1715 рр. Вирушаючи в Гілянський похід 1 липня 1725 р. він записав, що заїхали в табір до «прилучанъ, п. Федора, Горленка и прочіихъ, где книжку писаную лѣтописную о казаках взялисмо для прочитання»⁸⁷. Виписував чимало з літопису до щоденника. Імовірно йшлося про коротку редакцію так званого «Літопису Граб'янки»⁸⁸. Я.Маркович міг читати й літопис, відомий під назвою «Короткий опис Малоросіи», один зі списків котрого був у Петра та Якова Мировичів⁸⁹. Якщо старшини брали літописи в походи, то це – одне зі свідчень як поширення рукописних літописних списків, так і зацікавлення до власної минувшини серед козацької старшини. У 1727 р., пояснюючи російському резидентові Ф.Наумову, що таке Литовський статут, Я.Маркович додав виписку про прихід до Києва литовського володаря: «Гедеминъ, князь литовский, доставши Кіевъ, устроилъ на своемъ мѣстѣ князя Ольшанскаго; 1471 року Казимиръ IV, король польскій, княженіе Кіевское на воеводство перемѣнилъ»⁹⁰. Серед його книг був і «Синопис давній». Чимало історичних праць купив у Москві в 1751 р.: «Русскую историю сибирскую»⁹¹ и историю Юстиниана⁹², останню «на французском языкѣ за три рубля». А ще 9 книг французькою мовою, у тому числі «1) о христіанствѣ Ефиопіи и Арменіи; 2) о послѣдній революціи персидской и 3) о древней Греціи»⁹³. Цікавився історією Глухова, у лютому 1761 р. зробив виписку: «Хронику русскую составилъ нѣкоторый Василій около 1100 года по Р.Х. Глуховъ упоминается 1153 г.»⁹⁴. Перебуваючи в Москві 1728 р. записав переказану К.Заруцьким історію Глухова, де йшлося про те, що місто до завоювання «татарами азіатскими» називалося «Васильков», було великим і мало 70 церков. Після розорення довгий час стояло пустою, «якобы въ глушѣ, зъ той причини начавши селитись люде стали оный звать Глуховомъ». Далі підпало під владу литовських князів, які «всю Малую Росію держали въ своемъ порабощеніи черезъ килка сотъ лѣтъ»⁹⁵.

У середовищі освіченої козацької старшини події XVII ст., утворення Гетьманщини викликали особливий інтерес, що мотивувалося усталеними в історичній свідомості уявленнями про легітимність гетьманської форми

⁸⁷ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.1. – С.241.

⁸⁸ Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: Списки та редакції творів. – К., 2010. – С.94.

⁸⁹ Там само. – С.130. Мировичі – сини рідної сестри П.Полуботка.

⁹⁰ Це матеріал, запозичений із рукописного літописного збірника, виписки з якого Я.Маркович зробив під час походу (див.: Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.1. – С.509).

⁹¹ Миллер Г.Ф. Описание Сибирского царства. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1750.

⁹² Імовірно йшлося про працю Прокопія Кесарійського «Таємна історія», присвячену імператорові Юстиніану I.

⁹³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.2. – С.305–306.

⁹⁴ Там же. – С.372.

⁹⁵ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.2. – С.237.

правління, яка ґрунтувалася на збереженні «прав і вольностей», наданих литовськими князями та польськими королями й підтверджених російським царем Олексієм Михайловичем у 1654 р. Популярною була польська література. Так, Я.Маркович у 1728 р. купив у Москві книгу С.Твадовського «*Wojna domowa*». Уривки з неї перекладав лубенський полковий писар С.Савицький⁹⁶, із ним часто зустрічався Я.Маркович. М.Ханенко замовляв працю Й.Пасторія, польського історика XVII ст. 1 червня 1747 р. записав, що взяв у київського полковника В.Танського, який також перебував у Петербурзі, «книжку полскую Братковского». Книгу відомого учасника подій кінця XVII ст. на Правобережжі шляхтича Д.Братковского під назвою «*Świat ro szczęści przeyrzany*», було видано у Кракові 1697 р. За участь у повстанні під проводом С.Палія автора 26 листопада 1702 р. стратили в Луцьку. Цікаво, що цю книгу читали та зберігали, вона викликала інтерес рефлексіями над людським буттям. Я.Маркович також мав «на латинском польскую историю в 3 томах», в іншому місці згадану як «*Historia Polonica*», яку він давав читати генералові Кейту, І.Теплову⁹⁷. Згадував ще про польські книжки, але не вказував назви. Мемуаристи цікавилися історією шведського короля Карла XII, з яким були пов'язані наміри гетьмана І.Мазепи вийти з-під протекції російського царя Петра І. У Я.Марковича була «История короля шведского», яку він купив у Бреслау, заплативши за неї 11 райхсталерів і 15 «чешских»⁹⁸. У бреславського видавця Й.Корна замовляв книги й П.Апостол. На 1753 р. його борг перед книготорговцем становив чималу суму – 262 талера, 29 грошей і 2 пфеніга⁹⁹.

Серед книг М.Ханенка було чимало історичних праць латинською, польською й російською мовами¹⁰⁰. Згадано такі популярні твори, як опис подорожі до святих місць М.Радзивілла («*Peregrynacja abo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej*»; у перекладі з латини А.Варгоцького цей текст вийшов у Кракові 1607 р. і неодноразово перевидався). У 1733 р. в уставщика придворного хору Івана Петровича він узяв для переписування «Літописець келейний» Димитрія Ростовського та видав розписку, що поверне книгу після завершення роботи. У 1742 р. шваґрові О.Корецькому дав «Гербар» (О.Лазаревський уважав, що йдеться про видання Б.Папроцького «*Herby rycerstwa Polskiego*», Краків, 1584 р., або К.Несецького «*Herby i familie rycerskie*», Львів, 1728–1743 рр.)¹⁰¹. Були в нього «Синопис», «Хроніка сарматська» А.Гваньїні, «Хронологія о князяхъ великихъ и царехъ российскихъ», «Ядро истории российской изъ многихъ достовѣрныхъ историографовъ собранное». Згадано літопис

⁹⁶ Соболь В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. – Донецьк, 1996. – С.25.

⁹⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.2. – С.359.

⁹⁸ Там же. – С.288.

⁹⁹ Модзалевський В. З історії книги на Україні // Книгар. – 1918, січень. – Ч.5. – С.236.

¹⁰⁰ Згодом дочки М.Ханенка передали книжки (близько 150 назв) Новгород-Сіверському народному училищу (див.: Титов А. Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) // Киевская старина. – 1896. – №8. – С.156, 158).

¹⁰¹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.170.

«Краткое описание малороссийского края»¹⁰². 8 серпня 1745 р. М.Ханенко записав, що передав додому «9 книжокъ русскихъ печатныхъ и манускрипта объ Украинѣ»¹⁰³, імовірно йшлося про «Короткий опис Малоросіі». Можливо саме з цього рукопису в Петербурзі зробили копію, оскільки, як пише А.Бовгиря, гетьман К.Розумовський, за наказом якого 1753 р. було укладено дві рукописних книги, що містили текст «Короткого опису Малоросіі», «мав у своєму розпорядженні більш ранній рукопис»¹⁰⁴. М.Ханенко, як видно з його записів у щоденнику, підтримував дружні відносини з військовим канцеляристом Г.Покасом, укладачем літопису під назвою «Описание о Малой Россіи, о гетманѣхъ ея и о дѣйствіяхъ их...». Згадано в його щоденнику й П.Симоновського, перекладача Генеральної військової канцелярії, автора «Короткого опису про козацький малоросійський народ».

М.Ханенко, на відміну від Я.Марковича, був послідовним автономістом. Як старший військовий канцелярист, а далі представник генеральної старшини, мав доступ до документів канцелярії. У його архіві були конституції польських сеймів, українсько-московські договори (так звані гетьманські статті), універсали гетьманів Б.Хмельницького, І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського, Д.Апостола, царські грамоти і укази другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Будучи у складі старшинської депутації, яка впродовж 1745–1749 рр. перебувала в Петербурзі та Москві з метою домогтися відновлення гетьманства, М.Ханенко мав із собою відповідні документи. Для підготовки грамоти на обрання гетьмана депутати, як зазначив у своєму щоденнику М.Ханенко, передали у жовтні 1749 р. І.Теплову, радникові К.Розумовського, дві копії грамот гетьманові Б.Хмельницькому: одна – на «права і вольності» козацькі, друга – шляхті малоросійській; дві грамоти Петра I на обрання гетьманом І.Скоропадського, а також копію прохання про перенесення гетьманської резиденції в Батурин, та список «пакт гадяцких»¹⁰⁵. Велика заслуга М.Ханенка, як зазначав О.Оглоблін, що він зробив копії документів і листування П.Орлика, видані О.Бодянським¹⁰⁶. Я.Маркович же, як і його батько, коли козацькі старшини вирішили використати приїзд у Гетьманщину 1744 р. імператриці Єлизавети й підготували прохання відновити гетьманство, записав у щоденнику, що не поставив свій підпис, «отговариваясь, что старшина генеральная не вся подписалась»¹⁰⁷. Але занотував, що 7 серпня «наши подали чрезъ Разумовского прошение ея величеству о гетманѣ». Записав також, що всі полковники, котрі стояли зі своїми полками по дорозі до Києва, подали таке ж прохання.

Я.Маркович під час Гілянського походу 1725 р., як і М.Ханенко, котрий у 1722 р. був відправлений від генеральних старшин та всього козацтва до

¹⁰² Титов А. Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.). – С.154.

¹⁰³ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.251.

¹⁰⁴ Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: Списки та редакції творів. – С.129.

¹⁰⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.457.

¹⁰⁶ Оглоблін О. Люди старої України. – С.274.

¹⁰⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.2. – С.209.

Петра I під Дербент із проханням дозволити обрати гетьмана, записували до щоденників побачені побут, звичаї, управління народів Північного Кавказу, розорення поселень у ході воєнних операцій російської армії на західному узбережжі Каспію та приморських землях Дагестану, де Росія вела завоюницькі війни. Я.Маркович брав участь у церемонії принесення присяги дагестанськими правителями на вірність російській імператриці¹⁰⁸. Його щоденник цікавий почутими від торговців і посланників та записаними ним вітками про історію горців, калмиків, імперію моґолів, завоювання афганцями Персії, азіатські ханства. Описував також особливості богослужіння у вірмен і ґрузинів, поховання в індусів та ін. Він зацікавився також історією Китаю. Перебуваючи в Москві 1729 р. записав у щоденнику розповідь про завоювання Китаю маньчжурами, які «тримають китайців у страху і покорі, не дозволяють носити зброю, їздити верхи, лише на ішаках», що він почув від посадських «купчин» та колишнього секретаря С.Рагузинського, який очолював у 1725–1728 рр. російське посольство в Китаї. Імовірно під впливом цих розмов у лютому 1729 р. читав і робив виписки з «бесіди исторической» Й.Будде про місіонерську діяльність у Китаї єзуїтів та домініканців, шанування китайцями Конфуція, «яко общего майстра и китайской философии изобрѣтателя», на честь якого «во всяком городѣ имѣется капище в память его возведенное близ училищного дому, в такомъ капище обрѣтается табличка з таким надписом золотими лѣтерами, престол албо сѣдалище святѣйшого и високо превосходительнѣйшего протомайстра Конфуцѣя»¹⁰⁹.

Обряди відбуваються двічі на рік «пѣд час равноденства весняного и осѣнного», закінчуються побажаннями майстра, котрий здійснює обряд і бажає «щастя, тоєсть здоровья тѣлесного, плодов умноженія, дѣтородѣя, честей і долгого житія»¹¹⁰.

На думку О.Струкевича, Я.Марковича особливо цікавили «інститути державної влади, порядок легітимації осіб, наділених верховною владою, характер взаємин між провідним станом суспільства і главою держави, між завоювниками та аборигенами»¹¹¹. Т.Прокопович, ідеолог реформ Петра I, був теоретиком абсолютизму в Російській державі, проповідував ідею самодержавства й централізації, пріоритет світської влади над церковною, принцип передачі влади за вибором монарха, а не за правом спадкування. При цьому використовував праці теоретиків природного права С.Пуфендофа, Г.Гроція, Т.Гобса. Його праця «Правда волі монаршей» користувалася популярністю. Перебуваючи у воєнному поході в 1725 р. Я.Маркович занотував, що читав її разом з іншими бунчуковими товаришами.

М.Ханенко й Я.Маркович мали інтерес до правничих теорій ранньомодерного часу. Обидва (а особливо М.Ханенко) були знавцями чинного в

¹⁰⁸ Докл. див.: Дзюба О.М. Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2014. – №1. – С.90–105.

¹⁰⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.І. – Спр.66857. – Арк.10 зв. Ці виписки О.Лазаревський не публікував.

¹¹⁰ Там само. – Арк.10.

¹¹¹ Струкевич О.К. Генеральний підскарбій Яків Маркович // Український історичний журнал. – 1997. – №5. – С.89.

Гетьманщині права. У Москві 1728 р. Я.Маркович купував юридичні видання «Speculum Saxonum». У судовому розгляді звинувачень проти його батька, усунутого від полковництва за неправомірне накопичення маєтностей, Я.Маркович апелював до статей Литовського статуту, і для російського резидента Ф.Наумова написав «доношення», що «статутъ – право собственное и свойственное есть языка рускаго народа и сіе утверждено доводами изъ исторіи»¹¹². Він брав участь у різних судових справах, але суть їх не викладав, лише тоді, коли йшлося про власні статки. М.Ханенко, кар'єрний зріст якого почався з уряду стародубського полкового судді, був беззаперечним авторитетом у знанні правових норм Гетьманщини. У його щоденнику також багато записів про судові справи. Він – один з активних діячів кодифікаційної комісії, скликаній гетьманом Д.Апостолом у 1728 р. для укладання «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (робота завершилася 1743 р.). М.Ханенко, як писав О.Кістяківський, був обізнаний з європейською юридичною літературою. Серед його книг бачимо видання «De officiis hominis», яке він давав читати в 1732 р. П.Малиновському. Імовірно йшлося про працю німецького теоретика природного права С.Пуфендорфа¹¹³ «De officio hominis et civis juxta legem naturalem» (уперше видано 1673 р.). У 1733 р. П.Іскрицький узяв у нього «книгу Пуфендорфъ», можливо, саме це видання, або ж іншу, популярну в Україні працю того ж автора – «Введение в историю европейскую», перекладену вихованцем Києво-Могилянської академії Г.Бужинським і надруковану в Петербурзі 1718 р. М.Ханенко замовляв у 1732 р. цю книгу латинською чи німецькою мовою. Також була в нього книга знаного тоді німецького криміналіста Б.Карпцова¹¹⁴. Коли закінчилася робота над зводом законів, записав 5 липня 1743 р. у щоденнику, що «весь день былъ въ домѣ и сочинялъ проіектъ и дадिकाцію по комисіи переводу и своду правныхъ книгъ»¹¹⁵. У проекті викладалися основні пояснення щодо соціальної структури Гетьманщини та легітимності прав і привілеїв козацької старшини, яка прирівнювала себе до шляхетства.

І хоча Києво-Могилянська академія не давала спеціальних природничих знань, студенти Т.Прокоповича могли ознайомитися з багатьма проблемами природознавства. Він «посилається на численні спостереження у галузі оптики, механіки, гідродинаміки, гірської артилерійської, інженерної справи. Вчить своїх студентів експериментувати при дослідженні мінералів, атмосферного тиску, розмноження найпростіших механізмів»¹¹⁶. Т.Прокопович у 1707 р. вперше в академії включив до філософії курс математики. У вступі зазначав, що вирішив ознайомити своїх учнів із деякими найважливішими розділами цієї науки, які «зміг засвоїти шляхом самостійного вивчення і читання, не чувши живого слова викладачів, у свою чергу охоче передам іншим,

¹¹² Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.2. – С.195.

¹¹³ Самуель фон Пуфендорф (Фрайгерр; 1632–1694 рр.) – німецький юрист, політичний мислитель та історик. Засновник доктрини природного права в Німеччині.

¹¹⁴ Див.: Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879. – С.99.

¹¹⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.214.

¹¹⁶ Стратій Я.М. Філософія в Києво-Могилянській академії. – С.108.

а саме – арифметику та геометрію»¹¹⁷. У розділі натурфілософії Т.Прокоповича є матеріал і про метеорологію, природу таких явищ, як дощ, туман, роса, град, сніг. Невипадково Я.Маркович із 1729 р. щоденно фіксував погодні умови – як удень, так і вночі. Його записи – надзвичайно цінне джерело для вивчення метеорології, а також народної лексики. Для опису погоди він емоційно використовував певне кліше, уживав доволі часто епітети: ночі «тихі», «ясні», «теплі» у весняну й літню пору, узимку «ясні», «морозні» тощо. Наприклад, 23 червня 1735 р. записав, що день був спочатку тихий, теплий і світлий, а на вечір з'явилися хмари «з жестокою бурою и кгвалтовним дождем и уставичною блискавицею и великим громом; и тое тривало до полуночѣ, а з полуночѣ стало випогожуватис и выпогодилос до свѣта, толко вітер не перестал»¹¹⁸. 29 липня того ж року писав: «Сильный дождь мочил и грозный гром страхал». А під 16 червня 1736 р. читаємо: «День былъ жаркий, а з полдня хмара сильная наступила и великий дождь, а до вечера выяснилось и ночь тиха, свѣтла, тепла». У щоденнику М.Ханенка є лише записи про незвичні погодні явища. Так, перебуваючи в Петербурзі він записував, коли замерзла або скресала Нева, нотував про шторми в Невській затоці та ін.

Я.Маркович читав і робив виписки з книги «Бекон Веруламія»¹¹⁹ історії натуральної і експериментальної, котрі стосувалися корисних порад щодо довголіття. Особливий інтерес проявляв до медицини, купував «диспутації медичні» та іншу подібну літературу. У щоденнику є чимала виписка з медичних праць А.Левенгука¹²⁰ про будову й функціонування в людському організмі шкіри, залоз, кровоносної системи, очного яблука. На праці цього вченого увагу Я.Марковича звернув Т.Прокопович. Записував у щоденник рецепти від різних хвороб, діагнози, котрі ставили медики йому та його рідним, народні методи лікування людей, коней. Маючи такий інтерес до медицини організував аптеку у Глухові. Цікавився Я.Маркович і алхімією, як свідчить його запис про передачу С.Стопшовському книги «Alexius Pedemontanus»¹²¹.

Мав Я.Маркович інтерес і до технічної літератури. Так, у березні 1753 р. згаданому вже вище О.Шкляревичу він передав книгу «с чертежами машинъ мельничныхъ». Перебуваючи 1742 р. в Петербурзі відвідував академію, кунсткамеру, бібліотеку, бачив ґлобус «и другихъ диковинокъ», купував книги. В академії спостерігав за експериментальними дослідами німецького математика Ґ.Крафта «из стеклами зажигательными». Відвідав також зоопарк. У Москві ходив у Грановиту палату, де бачив імператорські регалії (при цьому

¹¹⁷ Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.3. – С.10.

¹¹⁸ Жерела до історії України-Руси. – Т.XXII. – С.27.

¹¹⁹ Френсіс Бекон, барон веруламський (1561–1626 рр.) – англійський філософ, історик, державний діяч. Із його вченням Т.Прокопович «першим почав знайомити студентів Києво-Могилянської академії» (див.: Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – С.444).

¹²⁰ Антоні ван Левенгук (1632–1723 рр.) – голландський натураліст, винахідник мікроскопа, із допомогою якого виявив мікроорганізми, член Лондонського королівського товариства. Його праці видавалися латинською мовою.

¹²¹ Імовірно йшлося про італійського фізика й алхіміка XVI ст., відомого під псевдонімом «Алессіо П'емонтезе», автора книги «De' secreti del reuerendo donno Alessio Piemontese, prima parte, diuisa in sei libri» (Венеція, 1555 р.), котру неодноразово перевидавали латинською, німецькою, іспанською, французькою, англійською, а також польською мовами.

вказував ціну діамантів). У Петербурзі придбав, особливо це підкресливши, «книжку о небоземныхъ глобусахъ».

Із Ґ.Крафтом спілкувався й М.Ханенко. Перебуваючи в Петербурзі 1732 р. він також відвідував Академію наук, де зустрічався з ним та академічним учнем В.Ададуровим, записав у щоденнику, що вони «забавлялись разными дискурсами о математическихъ и прочіихъ сціенціяхъ»¹²². В.Ададуров пізніше входив до кола фаворита імператриці Єлизавети О.Розумовського й тісно контактував із його земляками. М.Ханенко під час свого тривалого перебування в російській столиці неодноразово бував в академії, записав, що у професора-механіка Й.Брукнера спостерігав «електричні експерименти». Серед книг М.Ханенка згадано математичне видання «Arithmeticae Lambergii, De logarytmis, tangentibus et secantibus», імовірно замовлене під впливом зустрічей і розмов із німецьким ученим Ґ.Крафтом. За 60 коп. автор записів придбав «Физику експериментальную». Замовляв він і географічні праці. Можливо не лише для себе. Наприклад, біля назви книги К.Целларія¹²³ «Geographia antiqua et nova» бачимо число 12; книжок Ф.Клювера¹²⁴ «Introductio in universam geographiam» – також 12, «Epitome histotiae totius mundi» – 4, твору С.Пуфендорфа «Introductio ad histor. Europ.» – 8¹²⁵. У Москві в 1749 р. граф І.Гендриков, якому було доручено провести обрання гетьмана в 1750 р., подарував йому невеликий атлас, «в 40 картинахъ состоящій», який М.Ханенко віддав в опрау. У його щоденнику, на відміну від твору Я.Марковича, немає виписок із прочитаних книг чи газет. Стиль щоденника подібний до діаріюшів Генеральної військової канцелярії: виклад подій стислий, занотовується лише суть справи. Також у щоденниках як Я.Марковича, так і М.Ханенка відсутні будь-які оціночні моменти.

Навчання в Києво-Могилянській академії для родини Марковичів та Ханенків стало традицією. Тут здобували знання брати, небожі та онуки Марковича, Ханенкові небожі. Я.Маркович і М.Ханенко підтримували зв'язки з альма-матер. Перебуваючи в Києві вони обов'язково відвідували академію, Києво-Печерський та інші монастирі. М.Ханенко у вересні 1730 р. записав, що «обѣдалъ у отца ректора и пробавиль весь день у учителей», дав «студентам 1 рубль 6 копѣекъ, студенту Бѣлицкому 60 коп.»¹²⁶. Одержав у подарунок книги від киево-печерського намісника І.Негребецького, який відав монастирською друкарнею. Готуючи поїздку імператриці Єлизавети в Гетьманщину, інспектував восени 1743 р. шляхи, гаті, мости, і прибувши в листопаді до Києва найперше відвідав Києво-Печерський монастир, зустрічався з архімандритом Т.Щербацьким, який подарував йому «Камінь віри» С.Яворського, отцем М.Якубовичем. У Свято-Михайлівському монастирі прикладався до мощів св. Варвари, був в архімандрита С.Думницького, економа Й.Миткевича. У Софійському монастирі слухав службу митрополита Р.Заборовського,

¹²² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.64.

¹²³ Крістоф Целларій (1638–1707 рр.) – німецький учений, професор історії та красномовства в Галльському університеті.

¹²⁴ Філіп Клювер (1580–1622 рр.) – німецький учений, автор історико-географічних праць.

¹²⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.67.

¹²⁶ Там же. – С.14.

а після обідав разом із ним, відвідав кафедрального писаря М. Стефановича. М. Ханенко робив пожертви на Києво-Могилянську академію: «На школи киевские данъ двойной червоній» (січень 1732 р.). Для М. Ханенка та Я. Марковича це була не лише духовна потреба, а й почуття корпоративності, що єднало на довгі роки могилянських вихованців.

Я. Маркович, будучи влітку 1738 р. в Києві, побував у Братській церкві й обідав в архімандрита та ректора академії А. Дубневича, також їздив до архієрея у Софію (Р. Заборовського). Слухав службу в Михайлівському монастирі, заходив до «давнього мого кондисципула отца Бузановского»¹²⁷, який прислав йому в подарунок акафіст св. Варвари¹²⁸. Побував у лаврських печерах, уклонився мощам св. Антонія. Обідав у печерського писаря, економа й намісника обителі Вассіяна. У Києві купив «Тріюдь цвітну» за 4 руб. і 50 коп.

Отже академічна освіта, характерна для того часу, мала універсальний характер. Києво-Могилянська академія за своєю виховною концепцією, як писав В. Горський, була спрямована «не так на зростання освіченості, нагромадження знань як самоцілі, а в ім'я самоздійснення людини»¹²⁹. І це формувало особистості мемуаристів, а їх освіченість знаходила своє застосування в політичному та громадському житті Гетьманщини.

¹²⁷ Судячи з цього запису І. Бузановський навчався в Києво-Могилянській академії одночасно з Я. Марковичем. Викладав риторику. Ігумен Михайлівського Золотоверхого, а від 1745 р. – Мاکсаківського Спасо-Преображенського монастирів (див.: Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – С. 91–92).

¹²⁸ Жерела до історії України-Руси. – Т. XXII. – С. 149.

¹²⁹ Горський В. Філософія в українській культурі (методологія та історія). – К., 2001. – С. 125.

Based on texts from diaries of Ya. Markovych and M. Khanenko (Cossack elite representatives) of first half of 18th century, author traced the character of their education in Kyiv-Mohyla Academy. Specifically, noted the influence of teacher T. Prokopovych on their intellectual interests and spiritual needs formation. Specified the many-sided content of education that was typical for early-modern era.

Keywords: Markovych, Khanenko, Kyiv-Mohyla Academy, Prokopovych, diaries.

